

Сутність концепції демократичної участі (За Йонезі Масудою)

Олег Маруховський,
аспірант кафедри політології
Національного університету ім. Т. Шевченка

Серед майже півтора десятка існуючих концепцій демократії концепція демократії участі є чи не найбільш креативною, перспективною і прийнятною для України. Сутність цієї концепції, її основні принципи, переваги і недоліки, а головне – необхідність і проблеми втілення в життя в складних і суперечливих умовах формування інформаційного суспільства – вперше і найбільш ґрунтовно проаналізував японський вчений Й. Масуда, праці якого, на жаль, все ще маловідомі в Україні.

Процес формування інформаційного суспільства на національному, регіональному та глобальному рівнях справляє величезний вплив на всі сфери суспільного життя, зокрема й на політичну. Під його впливом відбуваються суттєві зміни в політичних, виборчих та партійних системах, у політичних режимах і політичних культурах та в інших суб'єктах і об'єктах політичного життя. Зачіпає цей процес і такі складні проблеми, як сутність, принципи і типи демократії.

Впродовж останніх десятиріч посилюється тенденція, сутність якої полягає в тому, що все більше політологів піддають сумніву ефективність та перспективність так званої представницької демократії (participatory democracy), яка стала панівною з другої половини ХХ століття. Одні з них розробляють нові концепції, шукають і пропонують нові, раніш невідомі типи і форми демократії. Інші, навпаки, звертаються до давніх, а часом і стародавніх концепцій демократії, прагнучи віднайти в них раціональне зерно, вдихнути нове життя, модернізувати та вмонтувати у матрицю інформаційного суспільства. До останніх, на нашу думку, належить і японський вчений Йонезі Масуда. Ще 1966 року у праці „Комп'ютопія” [1], яка стала бестселером і про яку вже писав наш журнал [2], він висловив сміливе на припущення, що у прийдешньому інформаційному суспільстві запанує „демократія участі”. В пізніших працях, зокрема у виданій 1980 року книзі „Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство” [3], він вже ретельно обґрунтував

доцільність і необхідність запровадження й поширення демократії участі, сформулював основні її принципи та проаналізував основні проблеми й перешкоди на шляху її втілення у життя. Варто відзначити, що деякі принципи та елементи демократії участі були добре відомі і випробувані ще в Давній Греції та Київській Русі. [4]

Навіть побіжне знайомство з науковою літературою, присвяченою проблемам демократії, свідчить про наступне. Загальні теоретичні й практичні проблеми демократії аналізуються в численних західних публікаціях [5], частина яких перекладена і вже видана українською та російською мовами [6]. Російські дослідники теж приділяють значну увагу вивченню цієї проблематики [7]. На межі XX і XXI століть за кількістю відповідних праць їх почали наздоганяти українські дослідники [8]. Зростає кількість публікацій, присвячених дослідженню причин і наслідків кризи сучасної, тобто представницької, демократії [9]. Продовжують виходити праці щодо проблем демократії участі, які, на жаль, слабо пов'язані з народженням інформаційного суспільства [10]. Все частіше з'являються розвідки, в яких дискутуються загальні проблеми розвитку демократії в умовах формування інформаційного суспільства [11]. Однак їм, на нашу думку, бракує належної уваги до проблем формування і функціонування в інформаційному суспільстві саме демократії участі. До того ж, ці праці ще не видрукувано українською чи російською мовами. Так що основні положення концепції демократії участі в інформаційному суспільстві залишаються маловідомими для більшості вітчизняних науковців, викладачів та студентів. Отже, криза традиційної, тобто представницької демократії та брак спеціальних досліджень щодо демократії участі в умовах інформаційного суспільства роблять тему даної статті досить актуальною.

Виходячи з цього, автор статті ставить за мету ознайомити потенційних читачів з концепцією демократії участі Й. Масуди, яка народжується (а, можливо, певною мірою відроджується і трансформується) в нових умовах формування інформаційного суспільства. Більш конкретно метою є: а) розглянути ті чотири основні причини, які, на думку японського вченого, зумовлюють доцільність і необхідність втілення у життя його концепції; б) дати аналіз основних принципів концепції демократії участі; в) розглянути виявлені Й. Масудою основні проблеми і перешкоди, які стоять на заваді реалізації зазначеної концепції.

Англомовний варіант книги Й. Масуди „Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство” вийшов з друку в Токіо 1980 року, а в 1981 та 1983 роках цю працю було видано і перевидано у видавництві „Всесвітнє майбутнє суспільство” у Вашингтоні. Для нас найбільший інтерес становить десятий розділ роботи Й. Масуди, який він назвав „Participatory Democracy: Policy Decisions by Citizens”. Тут доречно відзначити, що термін „participatory” походить від англійських слів „to participate” та „participation”, що перекладається відповідно як „брати участь” та

„участь”. Виходячи з цього, дослівно назва цього розділу перекладається як „Партиципаторна демократія: політичні рішення громадян”. У довільному, але більш коректному, на нашу думку, перекладі це може звучати так: „Демократія участі: політичні рішення, прийняті громадянами”.

На перший погляд, різниця у перекладі назви розділу зазначеної книги Й. Масуди не має особливого значення. І тим не менш вважаємо за потрібне наголосити на некоректності й недоцільності перекладу поняття, назви концепції та назви типу демократії „participatory democracy” – як „партиципаторна” або „партиципаторна демократія”, що зустрічається в абсолютній більшості вітчизняних наукових та особливо навчальних видань з політології. Причинами нашого критичного ставлення до поняття і назви „партиципаторна демократія” є наступне: а) складність вимови і сприйняття на слух; б) незрозумілість у змістовому та етимологічному відношеннях; в) належність до іноземних слів, якими і так (без особливої потреби) захарашена українська мова. На користь застосування поняття і назви „демократія участі” (замість „партиципаторна демократія”) виступає, відповідно: а) легкість вимови і сприйняття на слух; б) зрозумілість у змістовому та етимологічному відношеннях; 3) більша прийнятність для української мови.

Доречно буде також зазначити: те, що не існує ні україномовного, ні російськомовного видання книги Й. Масуди (як і абсолютної більшості його праць) та часто-густо некоректні переклади зарубіжних публікацій з цієї проблематики примушують автора статті, по-перше, наводити досить довгі цитати, а, по-друге, інколи давати в дужках оригінальне написання тих чи інших термінів і понять. Мета одна: дати потенційному читачеві можливість самому відчувати „букву і дух” ідей знаменитого автора.

Як вже відзначалося, вперше припущення про перехід до демократії участі у майбутньому інформаційному суспільстві Й. Масуда зробив ще 1966 року у праці „Комп’ютопія”. Але це припущення тоді не було достатньо обґрунтоване, нерозкритими лишилися й сутність та принципи самої демократії участі. Саме, мабуть, тому аналізу цього складного і суперечливого феномена вчений присвятив окремих розділ нової праці.

Розділ починається з лаконічного вступу, де стверджувалося, що „ймовірна політична система в інформаційному суспільстві має бути за своїм характером демократією участі”. При цьому Й. Масуда дає визначення демократії участі як „форми правління, в якій політичні рішення і для держави, і для місцевих самоуправних одиниць будуть прийматися шляхом участі пересічних громадян” [12].

Водночас вчений дав стисле визначення і характеристику сучасної йому представницької демократії, тобто демократії 1980-х років. „Сучасна політична система, - писав він, - є парламентською демократією, при якій народ обирає представників шляхом голосування. Але народ бере участь лише опосередковано (only indirectly) у прийнятті рішень центральним урядом або місцевими самоврядними одиницями”. При цьому політична

діяльність залишається в руках народних представників. „Іншими словами, - підсумовував він, - вона (політична система) діє як непряма демократія за допомогою непрямої участі”.

Перший підрозділ цього розділу Й. Масуда назвав „Необхідність демократії участі” і присвятив його обґрунтуванню причин доцільності й необхідності переходу до цього типу демократії в майбутньому інформаційному суспільстві. Таких причин, на думку вченого, чотири.

Першою причиною, чому в інформаційному суспільстві політична система парламентської демократії „повинна бути замінена” з парламентської демократії на демократію участі є те, що **„зазнає змін манера поведінки пересічних громадян”** (тут і далі в тексті підкреслення Й. Масуди – **О. М.**). Вони будуть навіть ще менше задовольнятися матеріальними речами ніж зараз: **„їх головним бажанням буде самореалізація”**. Справа в тому, міркував Й. Масуда, що в індустріальному суспільстві, орієнтованому на задоволення матеріальних потреб, ліберальна капіталістична система виявилася найбільш ефективною соціальною системою і суттєво поліпшила матеріальне становище населення. І внаслідок такого матеріального забезпечення **„вимоги громадян щодо більш широкої участі у політиці зменшилися до мінімуму”**.

Однак в інформаційному суспільстві, де потреба у самовдосконаленні стане мотивацією дій, процес задоволення людських потреб зміниться і перетвориться на процес створення та використання інформації, вибору дій і досягнення низки цілей. Заключна частина цього процесу стосуватиметься впливу виробничої діяльності на навколишнє середовище, а також проблем соціальної і політичної сфер. Ось чому в інформаційному суспільстві **„потреби людей щодо участі у прийнятті рішень та управлінні економічною, соціальною і політичною системами стануть сильнішими”**.

Другу причину необхідності запровадження демократії участі в інформаційному суспільстві Й. Масуда сформулював дуже стисло. Він звів її до твердження, що в сучасному суспільстві **„влада держави і комерційних установ дуже зміцніла”, а „політичні рішення, прийняті такими масовими організаціями, не можуть справляти далекосяжних впливів на життя пересічних людей”**. Прикладом тут можуть служити такі питання, як: розвиток атомної енергетики, забруднення навколишнього середовища, інфляція тощо. І вирішити ці питання, на його думку, можна **„лише проведенням національного або місцевого референдуму”, у якому можуть брати участь громадяни і приймати відповідне політичне рішення.**

Третю причину доцільності і необхідності переходу до демократії участі в інформаційному суспільстві вчений вбачав у тому, що **„багато питань, котрі ми маємо вирішувати, є справами, які стосуються всього людства, є справами глобальними, що не знають національних кордонів, і вирішення яких безпосередньо впливає на життя всіх людей”**. Головними серед цих проблем він вважав **„бурхливе зростання населення та нестачу природних**

ресурсів і енергії”. У вирішенні їх важливу роль відіграють ООН та інші міжнародні організації, але значно важливішу роль тут відіграватиме „добровільна співпраця всіх громадян”.

Четвертою причиною і водночас умовою можливості й необхідності формування демократії участі Й. Масуда вважав те, „що технічні труднощі, які донедавна унеможлилювали участь великої кількості громадян у виробленні політики (in policy-making), сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп’ютерно-комунікативних технологіях”. Адже головні перешкоди, які стояли на шляху прямої участі (direct participation) пересічних громадян у виробленні політики на національному рівні, були технічного характеру. Втілення у життя якоїсь пропозиції, приміром, проведення референдуму, вимагало праці великої кількості персоналу, тривалого часу і величезних коштів. Але сьогодні „дивовижний розвиток комп’ютерних і комунікаційних технологій вирішили цю проблему одним махом (at one stroke)”. Зокрема, розвиток комунікаційних супутників та домашніх комп’ютерів „дає можливість вирішити проблеми персоналу, часу та коштів”. Більше того, громадяни матимуть можливість брати участь у прийнятті політичного рішення з якогось питання не один, а багато разів, що дозволить їм глибше, з різних кутів зору й у довготривалій перспективі зрозуміти природу та приховане значення цього питання. А це дасть можливість приймати розважливі рішення.

Такими, на погляд Й. Масуди, є чотири основні причини, що вимагали і вимагають переходу від представницької демократії, яка панувала і досі панує в сучасному суспільстві, до демократії участі, котра має сформуватися у майбутньому інформаційному суспільстві. Зазначені причини не потребують коментарів. Тому зробимо лише два зауваження. По-перше, сьогодні аргументи японського вченого на користь можливості й необхідності зазначеного переходу вже не здаються такими фантастичними, як чверть століття тому. Хоча і нині є чимало людей, що наголошують не на перевагах демократії участі (за їх термінологією – „партисіпаторної демократії”), не на пошуках шляхів і методів її формування, а на її утопічності.

По-друге, слід віддати належне не лише прозорливості Й. Масуди, а й наполегливості, з якою він розробляв, точніше – модернізував, концепцію демократії участі та намагався втілити її у життя.

По-третє, політологам України бажано уважно проаналізувати достоїнства і недоліки концепції демократії участі, виявити увесь потужний конструктивний потенціал функціонування цього типу демократії в умовах інформаційного суспільства, а політикам (зокрема, новій владі) створити, причому не на словах, а на ділі, „режим найбільшого сприяння” для формування самого інформаційного суспільства і такої потрібної для українського суспільства демократії участі.

Звичайно, щоб запровадити в життя демократію участі та зробити її ефективною, треба добре знати сутність принципів, на яких вона може бути

побудована. Саме цьому питанню було присвячено наступний підрозділ роботи Й. Масуди, який він назвав „Шість базових принципів”.

„Перший принцип: Всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень, або, принаймні, їх найбільша кількість”. Уточнюючи цей принцип, Й. Масуда наголошував, що всі громадяни, безпосередньо або опосередковано зацікавлені у вирішенні певного питання, „матимуть право участі у цій системі, незалежно від раси, релігії, віку, статі чи посади”. Потрібно буде також „пом’якшити обмеження” щодо віку, зокрема, суттєво його знизити з тим, щоб розширити участь молодих людей у прийнятті рішень. Адже не може бути демократичного розв’язання багатьох питань без участі молодого покоління, таких, як, наприклад, тютюнокуріння, освіта, секс тощо.

Тут, на нашу думку, варто звернути увагу на дві важливі обставини. По-перше, участь всіх громадян у прийнятті політичних та інших рішень є не примусовою (це демократія участі виключає взагалі), а бажаною і конче потрібною як в інтересах окремої людини, так і всієї громади. По-друге, прагнення залучити до процесу і надати можливість людям брати участь у прийнятті важливих рішень та їх втіленні у життя у якнаймолодшому віці. Це надзвичайно актуальна і конструктивна ідея, тим більше, що молоді сьогодні загрожують не лише старі, а й нові напасті, зокрема наркоманія, СНІД тощо.

„Другий принцип: Дух синергії (the spirit of synergy) та взаємодопомоги має пронизати всю систему”. Для того, щоб демократія участі запрацювала найефективніше, наголошував і уточнював Й. Масуда, всі її учасники мають надихнутися отим самим духом синергії та взаємодопомоги. „Синергія”, - пояснював він, означає, що „при розв’язанні спільної проблеми кожна особистість співробітничает і діє, керуючись власною точкою зору”, а „взаємодопомогу” слід розуміти як „готовність добровільно пожертвувати своїми власними інтересами заради спільного добра, нівелювати несприятливі умови та поширити жертвовність на інших людей чи групи... Ефективність синергетичної взаємодії є вищою, ніж сума дій окремих людей”.

Парламентська демократія, нагадує Й. Масуда, є „системою, за допомогою якої більшість накидає меншості свою волю та політику”, що відбувається у відповідності до принципу мажоритарного правління. Вона „базується на дусі індивідуалізму та егоїзму, на егоцентричній та агресивній „поставі”, що має бути „радикально замінено” на систему демократії участі, яка є альтруїстичною та об’єднавчою. Водночас він цілком слушно застерігає проти ототожнення духу синергії з примітивним колективізмом, оскільки синергізм, на відміну від примітивного колективізму, базується на повазі до свободи та інтересів кожного індивідуума.

„Третій принцип: Вся інформація, що стосується справи, має бути доступною для народу”. Коментуючи цей принцип, Й. Масуда зазначає, що коли якесь питання має бути розв’язане за участю всіх громадян, вся

інформація, що стосується цього питання, повинна стати публічною. В сучасному суспільстві, нагадує він, у питаннях, найбільш тісно пов'язаних з життям людей, „більша частина відповідної інформації приховується з міркувань національної безпеки або захисту виробничих секретів”. Але в інформаційному суспільстві принцип робити інформацію відкритою для народу є фундаментальною умовою „існування демократії участі”. При цьому потрібно, щоб народ був поінформований і мав вільний доступ не лише до якоїсь конкретної, безпосередньої інформації, а й до інформації щодо всіх можливих соціальних, економічних та інших впливів на своє життя. Це дасть можливість кожній особистості краще зрозуміти питання і брати участь у прийнятті рішення, виходячи не лише зі своєї власної позиції, а й з позицій всієї спільноти.

„Четвертий принцип: Всі отримані громадянами здобутки і понесені ними жертви мають бути рівномірно розподілені між ними”. Цей принцип є досить зрозумілим і не потребує жодних коментарів.

„П'ятий принцип: Вирішення питання має відбуватися шляхом переконування та узгодження”. Рішення щодо розв'язання будь-якої проблеми, уточнює Й. Масуда, повинно прийматися за загальною згодою всіх громадян, яких це стосується. Тому будуть потрібні досить обережні зусилля, щоб підвести опозиційно налаштованих громадян та їх групи до спільної згоди. В сучасній парламентській демократії, нагадує вчений, політичні угоди та компроміси у багатьох випадках виробляються в процесі тривалої і жорсткої боротьби між правлячою та опозиційною партіями, або рішення приймаються взагалі без узгодження, що не суперечить принципу мажоритарного правління. Проте інформаційне суспільство вимагатиме, щоб рішення приймалися шляхом **згоди** всіх громадян, які беруть участь у його обговоренні та шляхом **„переконування цих громадян”**. А для того, щоб це стало можливим, потрібні вищезазначені умови – дух синергії, взаємодопомога, оприлюднення всієї відповідної інформації та збалансований розподіл здобутків і втрат. Будучи реалістом і футурологом, а не утопістом і фантастом (як дехто й досі вважає), Й. Масуда добре розумів, що в інформаційному суспільстві знайдуться окремі люди або невеликі групи, які можуть не підтримати і не сприйняти якогось рішення. У таких випадках, виходячи з поваги до точки зору меншості, має прийматися рішення, запропоноване самою меншістю. Проте це рішення не повинно бути надто обтяжливим для інших людей чи груп.

„Шостий принцип: Можна сподіватися, що після прийняття рішення всі громадяни братимуть участь у його втіленні в життя”. Сутність цього принципу, за тлумаченням Й. Масуди, полягає в тому, що очікується, що всі громадяни будуть співпрацювати у справі втілення в життя рішення, прийнятого за їх безпосередньої участі. Цей обов'язок є результатом або наслідком права брати пряму участь у виробленні політики, але воно несе з собою **„очікування добровільного самообмеження і не повинно набувати форми примусу, яке супроводжується покаранням,**

підкріпленням законом”, як це спостерігається в сучасному суспільстві. Участь у прийнятті рішень та спостереження за його втіленням у життя за допомогою добровільного самообмеження є невіддільними, і саме на цьому базуватиметься нова система вироблення політики та новий соціальний порядок в інформаційному суспільстві. Природно, зазначає вчений, що виникне проблема щодо тих громадян, які будуть порушувати цей „соціальний етичний кодекс” (social ethic code). Однак, такі порушники не будуть об’єктом покарання – від них вимагатиметься компенсація або через внесення **соціальної контрибуції**, або через надання різних послуг спільноті з тим, щоб відшкодувати свою неспроможність сприйняти рішення. Ця система компенсацій встановлюватиметься не шляхом покарання, а шляхом її реформування самими правопорушниками.

Третій і останній підрозділ під назвою „Проблеми щодо демократії участі” присвячується аналізу деяких основних питань і проблем, що можуть виникати у процесі формування та функціонування цього типу демократії. Таких питань і проблем буде, мабуть, дуже багато, але Й. Масуда звернув увагу лише на три з них.

„Перша проблема полягає в тому, як створювати і робити доступною точну і справедливу інформацію”. На думку вченого, при прямій демократії, тобто демократії участі, найбільш важливим для прийняття народом належних політичних рішень є точна і справедлива інформація, яку треба зробити доступною для всіх. Якщо установи, які створюють і постачають інформацію, монополізовані невеликою групою людей із законним правом на власність і служать її інтересам, або якщо фахівці, що працюють для цих установ, будуть продукувати інформацію відповідно до своїх власних специфічних цінностей чи ідеології, громадяни братимуть участь у виробленні політики, спираючись на спотворену (перекручену) чи неточну інформацію. Щоб унеможливити це, участь народу в управлінні тими установами, які є відповідальними за створення і постачання інформації, буде абсолютно необхідною. Тут слід віддати належне коректності постановки питання та ефективності запропонованих шляхів його розв’язання. „Рецепт Й. Масуди”, а саме так, на нашу думку, можна назвати запропоновані ним рекомендації, має взяти на озброєння кожен, хто обіцяє чи намагається сформувати інформаційне суспільство з притаманною йому демократією участі.

„Друга проблема – це як народ матиме можливість брати участь у розв’язанні проблем, які стосуються державного суверенітету? Як він зможе брати участь у прийнятті рішень щодо питань, пов’язаних з національною обороною чи навіть війною?” У цих питаннях, за твердженням Й. Масуди, можуть виникати суперечності між військовими і президентом або прем’єр-міністром. Головна проблема таких суперечностей полягає у потребі негайних дій щодо оголошення війни або оборони від ворожої агресії тощо.

Однак, якщо виходити з базової ідеї демократії участі, то це справді є

тими важливими проблемами держави, які визначають майбутнє країни і у розв'язанні яких очікується участь усіх громадян. За цілком коректним твердженням Й. Масуди, „єдиним шляхом” вирішення цієї проблеми є **„участь громадян у мирні часи”** у прийнятті рішень, які запобігатимуть розв'язанню війни. Якщо громадяни беруть участь у прийнятті рішень щодо заходів, спрямованих на запобігання війни, таких, як скорочення військових витрат або збільшення допомоги країнам, що розвиваються, то заклики до негайних військових дій не сприйматимуться. Але для того, щоб ці та інші заходи, спрямовані на запобігання війни, були справді ефективними, треба, щоб громадяни не лише однієї країни, але й інших ворогуючих країн вдавалися до скоординованих дій, що підтверджує необхідність міжнародної або **„глобальної участі громадян”**.

„Третя проблема - це те, як вирішувати проблему, котра не може бути розв'язана навіть шляхом поваги до меншості”. Найважливішим аспектом вироблення політики шляхом демократії участі є те, що вона більше спрямована на пошуки багатосторонніх, комплексних рішень, які враховують думку меншості (take into account minority opinions), ніж на прийняття одного-єдиного рішення, як це має місце при парламентській демократії. Цей метод дозволяє завойовувати підтримку більшості громадян. Однак, якщо купка громадян виступить проти запропонованого рішення, як можна забезпечити дотримання принципу поваги до меншості? – запитує Й. Масуда. І відповідає: **„Цього можна досягти через поінформованість та освіту, які допоможуть громадянам прийняти дух синергії та взаємопідтримки”**. Радикальний шлях розв'язання цього питання – спрямувати таку поінформованість і освіту не лише на окремих громадян чи групи, які можуть бути в опозиції до якогось рішення, але й на весь народ, починаючи від дітей в їх родині і школах та у всіх сферах їх діяльності. На завершення цього розділу Й. Масуда зазначає, що, разом з об'єктивно-орієнтованим взірцем поведінки, дух синергії та взаємної підтримки громадян є найбільш важливим для інформаційного суспільства.

Такими (у вкрай стислому вигляді) є основні положення концепції демократії участі інформаційного суспільства, сформульовані Й. Масудою. Ставитися до них можна по-різному. Але поступовий і невідворотний перехід до інформаційного суспільства, поглиблення кризи класичної, тобто представницької демократії, та зростання участі широких народних мас у вирішенні багатьох життєво важливих проблем, у тому числі й політичних (підтвердженням чого є події в Україні кінця 2004 – початку 2005 року), примушує уважніше поставитися і до самої демократії участі (особливо до її достоїнств і креативного потенціалу), і до шляхів та методів її запровадження. Тим більше, схоже, що перехід до інформаційного суспільства та формування демократії участі є початком четвертої (після трьох хвиль С. Гантінгтона) глобальної хвилі демократизації. Україна не повинна втратити свого шансу і вкотре опинитися на узбіччі магістрального

шляху розвитку людської цивілізації.

Література:

1. **Масуда Й.** Комп'ютопія / Перекл. з англ. В. Ляха // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №6. – С. 36 - 50.
2. Див.: **Маруховський О.** Переваги та вади інформаційного суспільства: До 40-річчя виходу у світ „Комп'ютопії” Й. Масуди // Політичний менеджмент. – 2005. – №1 (10). – С. 127 - 136.
3. Див.: **Masuda Y.** The Information Society as Post-Industrial Society. – W., 1983.
4. Див.: **Jones A.** Athenian Democracy. – Oxford, 1957; **Agard W.** What Democracy Meant to the Greeks. – Madison, 1965; **Hansen M.** The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology. – Oxford, 1991; **Толочко П.** Київська Русь. – К., 1996. – С. 215 - 220.
5. **Silvert K.** The Reason for Democracy. – N.Y., 1977; **Bingham P.** Contemporary Democracies. – Cambridge, 1982; **English R.** Constitutional Democracy vs. Utopian Democracy. – W., 1983; **Sartori G.** The Theory of Democracy. – N.Y., 1987; Democracy in Japan / Ishida T., Krauss E. (eds.). — Pittsburgh, 1989; **Fishkin J.** Democracy and Deliberation: New Directions for Reform. – New Haven and London, 1991; **Soros J.** Underwriting Democracy. – N.Y., 1991; **Held D.** (ed). Prospects for Democracy: North, South, East, West. – Stanford, 1993; **Held D.** Models of Democracy. – Stanford, 1996; **Richardson B.** Japanese Democracy. — New Haven; Lnd., 1997; **Diamond L.** (ed). Consolidating the Third Wave Democracies. – Baltimore, 1997.
6. **Хэллоуэлл Дж.** Моральные основы демократии. – М., 1993; Демократія – це дискусія: Громадянська заангажованість у старих і нових демократіях. Посібник. / Пер. з англ. – Нью-Лондон, 1997; **Лейпхарт А.** Демократія в багатопартійних суспільствах: порівняльне дослідження. — М., 1997; **Токвіль А.** Про демократію в Америці. – К., 1999; **Даль Р.** О демократии. – М., 2000; **Зидентоп Л.** Демократія в Європі. — М., 2001; **Даль Р.** Демократія та її критики. — Х., 2002; **Даль Р.** Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. – Х., 2002; **Хантингтон С.** Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття. – М., 2003; **Пауел Дж.** Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство. — Х., 2004.
7. **Острогорский М. Я.** Демократия и политические партии. — М., 1997; **Салмин А. М.** Современная демократия: очерки становления. - М., 1997; **Комарова В. В.** Формы непосредственной демократии в России: Учеб. пособие. — М., 1998; **Козлов Г. Я., Соколов Д. В.** Демократия: Учеб. пособие.— Рязань, 2000; **Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В.** 13 теорий демократии. – СПб., 2002.
8. **Трипольський В. О.** Демократія і влада. — К., 1999; **Личко Б. Т., Назаренко С. І.** Демократія в контексті еволюції суспільства. — Х., 2000; **Конончук С. Г.** Розвиток демократії в Україні: 2000 рік. — К., 2001;

Цветков В. В., Горбатенко В. П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. — К., 2001; **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Л., 2002; **Бессонова М.** та ін. Основи демократії: Навч. посіб. - К., 2004; **Толстоухов А. В.** Філософія демократії: Есе. — К., 2005.

9. **Ковлер А. И.** Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. — М., 1997; **Даль Р.** Демократия и её критики. — М., 2003; **Crozier M., Huntington S., Watanuki J.** The Crisis of Democracy. — N.Y., 1975; **Linz J., Stepan A.** (eds). Breakdown of Democratic Regimes. — Baltimore, 1978; **Sartori G.** The Theory of Democracy Revisited. — Chatham, 1987.

10. **Pateman C.** Participation and Democratic Theory. — Cambridge, 1970; **Verba S., Nie N.** Participation in America: Political Democracy and Social Equality. — N.Y., 1972; **Lijphart A.** Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. — New Haven and London, 1977; **Dahl R.** Dilemmas of Pluralist Democracy. — New Haven, 1982; **Powell G.** Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence. — Cambridge, 1982; **Barber B.** Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. - Berkeley, 1984; **Budge J.** The New Challenge of Direct Democracy. — Cambridge, 1996; **Fishkin J.** The Voice of the People: Public Opinion and Democracy. — New Haven, 1997; **Direct Democracy: the Eastern and Central European Experience/Auer A., Butzer M.** (eds). - Ashgate, 2001.

11. **Keane J.** The Media and Democracy. — Cambridge, 1991; **Tsagarou-sianou R., Tambini D., Bryan C.** (eds). Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civic Networks. — L., 1998; **Hague B., Loader B.** (eds.) Digital Democracy: Discourse and Decision-Making in the Information Age. — N.Y., 1999; **Kamarck E., Nye J.** Democracy. Com: Governance in a Networked World — Hollis, 1999; **Barney D.** Prometheus Wired: The Hope for Democracy in the Age of Network Technology. — Chicago, 2000; **Becker T., Slaton C.** The Future of Teledemocracy. — Westport, 2000; **Blumler J., Coleman S.** Realising Democracy Online: A Civic Commons in Cyberspace. — N.Y., 2001;

12. Тут і далі матеріал і цитати подаються за: **Masuda Y.** The Information Society as Post-Industrial Society. — W., 1983.